

ВІДТВОРЕННЯ ШЛЯХІВ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

О.В. Сминтина

Формування державності є однією з найактуальніших теоретико-методологічних проблем, шляхи розв'язання якої можуть бути знайдені лише в результаті творчого синтезу зусиль представників вельми широкого кола наук. Це обумовлене в першу чергу тим, що політогенез постає надзвичайно багатограним складним процесом, в якому тісно переплітаються правові, політичні, соціальні, економічні, етнічні та ідеологічні складові. В результаті на сучасному рівні розробки теоретико-методологічних та емпіричних підвалин даної проблематики можна твердити, що виникнення державності тією чи іншою мірою становить об'єкт дослідження представників цілої низки суспільних та гуманітарних наук. Важливе місце серед них займають історія та археологія, які головну увагу приділяють відтворенню політогенетичних процесів далекого минулого на підставі матеріальних решток життєдіяльності населення, а також за іншими різновидами історичних джерел, в тому числі за письмовими, етнографічними та мовними даними.

Фахівці в галузі первісної історії вирізняють три основні шляхи формування владних структур ранньокласових держав: воєнний, в ході якого провідну роль відіграють військово-ієрархічні структури; аристократичний, який передбачає переродження традиційної родо-племінної верхівки у складні владні структури; та плутократичний, центральними фігурами в якому постають найбільш заможні особи [1; 14]. Хоча детальний аналіз підходів до відтворення шляхів політегенезу і виходить за рамки даного дослідження, зазначимо відразу, що така класифікація виявляється досить умовною. Справа в тому, що за часи розкладу первісного суспільства спостерігається стала тенденція до поступової зміни основних за-

сад визначення ватажків громади: принцип мерітократії поступається принципу спадковості влади, при послідовному дотриманні якого особисті якості ватажків вже не відігравали вирішального значення. В такому контексті в більшості випадків військовими лідерами за часи розкладу первісного суспільства ставали представники родової аристократії, і саме ця верхівка мала найбільші потенційні можливості для накопичення матеріальних цінностей. В результаті, хоча і з декотрою натяжкою, згадані шляхи формування держави можна в загальних рисах розглядати як варіанти адміністративно-аристократичного, тобто процесу перетворення родо-племінної верхівки в представників органів державного управління.

Крім того, теоретично історія первісного суспільства передбачає також політогенез в надрах таємних чоловічих спілок, доступ до яких був відкритий лише заможним розпорядникам парцелярної властності і представникам родо-племінної аристократії, та через посередництво общинно-кастових структур, в яких відбувалася фіксація соціального статусу кожного її члена на рівні цілісних професійних груп [14]. Навіть така стисла характеристика цих шляхів формування державності вказує на те, що їх суб'єкти та соціально-економічні підвалини певною мірою перекликаються, якщо не співпадають, із зазначеними вище.

У вітчизняній історіографії обговорюються також класифікації первинних політогенетичних процесів на підставі того, суспільство якого типу виникає в їх результаті. Так, на відміну від довоєнної марксистської історичної науки, сьогодні "азіатський", античний рабовласницький та феодальний суспільно-економічні організми інтерпретуються як

три варіанти або як три шляхи процесу формування ранніх класових держав [27, С. 106-107; 29, С. 70; 26; 3; 31 та ін.]. Поряд з цим останніми роками спостігається тенденція до виявлення специфіки історичного та культурного розвитку кочових суспільств [12; 15; 19]. Такий підхід до виявлення шляхів формування ранніх держав ґрунтується на уявленні про безпосередній тісний зв'язок між політичним та соціально-економічними складовими процесів політогенезу.

Оскільки формування владних структур відбувалося паралельно, а в деяких випадках і завдяки поступовому закріпленню майнової нерівності, виникненню ранніх класів та експлуатації, доцільним уявляється звернутися також до основних форм та шляхів цих процесів. На думку більшості представників радянської історіографії, соціально-економічна нерівність виникає переважно двома шляхами, які корелюються з двома провідними тенденціями в еволюції земельної власності: по-перше, в ході монополізації представниками племінної верхівки права розпоряджатися додатковим продуктом суспільства (в разі переважання громадської або державної власності на землю) та, по-друге, в результаті використання робочої сили в індивідуальних домогосподарствах (у випадку домінування приватної власності на землю) [24, С. 72; 16, С. 258; 6 та ін.]. Вельми близькими, але не тотожними, виявляються шляхи зародження експлуататорських відносин: або завдяки безпосередньому відчуженню суспільного продукту (захоплення багатств), або шляхом монополізації громадських посадових функцій (захоплення посад) [18].

Останніми роками спостерігається тенденція до створення періодизацій процесу формування ранніх держав за найрізноманітнішими критеріями, в тому числі за формою суспільної організації, за особливостями станової структури суспільства, за типами соціально-економічних відносин, за формами власності тощо [див., наприклад, 7; 13; 22; 25 та ін.]. Оскільки, за визначенням ав-

торів цих періодизацій, переважна більшість виділених етапів не є універсальними, їх загалом також можна розглядати як плюралістичні варіанти історичного процесу.

Вельми цікавими та, як уявляється, досить плідними постають спроби співвіднести хід процесів політогенезу зі змінами етнічних спільностей [17, С. 125; 5, С. 80]. Хоча в традиційній радянській етнології така кореляція як правило обмежувалася встановленням залежності типів етнічних спільностей від етапів соціально-економічного розвитку носіїв окремих етнічних культур, на сучасному рівні розвитку теоретичної та емпіричної бази можна припустити існування більш складних та глибоких взаємозв'язків етнічних та політогенетичних процесів часів розкладу первісного суспільства.

Незалежно від конкретно-історичних особливостей та етапів формування владних структур, класів та соціально-економічних підвалин ранніх держав, усі інновації як в матеріальній, так і в соціонормативній галузях культури мали бути сприйняті громадою та зафіксовані у духовній підсистемі її культури. Така фіксація, а точніше легітимізація, нового способу устрою суспільного життя, могла відбуватися різнорізними засобами, серед яких для часів розкладу первісного суспільства найбільш поширеним вважається надання закону сакрально-ритуального контексту шляхом сакралізації або правлячої особи, або існуючого ладу в цілому [7, С. 26; 9, С. 103]. Оскільки у громадській та у індивідуальній свідомості процес формування держави відбивався саме таким чином, згадані шляхи легітимізації нових форм управління та господарювання також можуть бути інтерпретовані як специфічні варіанти державотворення.

Поряд із згаданими концепціями, які передбачають поліваріантність або етапність політогенетичних процесів, в сучасній історичній науці існує ціла низка теорій, створювачі яких віддають перевагу лише якомусь одному шляху формування ранньокласових держав.

Серед останніх найбільшу популярність здобули гіпотези виникнення держави у відповідь на економічний та культурний вплив зовнішнього оточення [23, С. 38; 8, С. 167-212; 28, С. 83], зокрема на воєнну погрозу або небезпеку [4, С. 106-108; 11]. Численна група демографічних концепцій інтерпретує створення державних структур як природну реакцію на критичне зростання густоти населення на одиницю площі [33, Р. 117], що подекуди сприяло посиленню насильництва та розв'язання війни [34, Р. 240-241; 36, Р. 11-13]. Прихильники соціально-економічних шляхів політогенезу розглядають формування держави як закономірний результат або виникнення відтворюючих форм господарства [32; 20], або еволюції централізованого контролю органів громадської влади і управління над матеріальними ресурсами [35; 37], в тому числі і за допомогою редистрибуції [38, Р. 292-293]. Як у вітчизняній, так і іноземній історіографії поширені також теорії, які пов'язують виникнення ранніх держав з надзвичайно активною творчою діяльністю окремих осіб, чи то сакралізованих ватажків окремих спільнот [30], чи то особистостей, які прагнуть своєї найповнішої реалізації тими чи іншими засобами [2; 10]. Вже класикою історії вважаються також природно-географічна та іригаційна теорії політогенезу [1; 14]. Цей побіжний перелік концепцій, безумовно, не є вичерпним, хоча б і тому, що він постійно поповнюється за рахунок появи нових підходів до вирішення даної проблематики. Не ставлячи собі за мету ретельний аналіз цих теорій, зауважимо лише, що в даному випадку поняття "шлях формування держави" та "чинник процесу державотворення" дуже часто плутаються або ототожнюються.

Отже, навіть такий, вкрай короткий, зроблений лише декількома мазками, нарис основних концепцій і підходів до визначення шляхів формування держави, які існують в сучасній історичній науці, дає підстави припустити існування в цій царині проблемної ситуації. Ця надзвичайна строкатість і суттєві розбі-

жності в інтерпретації одного й того самого кола соціально-економічних та суспільно-політичних явищ відбиває не лише складність проблеми, що вивчається, але й нерозробленість її теоретико-методологічних підвалин. Добре усвідомлюючи факт необхідності та плідності співіснування і боротьби різних точок зору, зазначимо, що в даному випадку йдеться скоріше про спробу втиснути усе розмаїття конкретно-історичних форм прояву політогенетичних процесів в стислі рамки існуючих концепцій, які в разі невдачі поповнюються переважно екстенсивним описовим шляхом.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що в чистому вигляді практично жодна із згаданих концепцій свого послідовного підтвердження в археологічних рештках життєдіяльності людських колективів не знаходить. Дуже цікавий засіб запобігти цього було винайдено вітчизняними фахівцями, які теоретично довели недоцільність використання для відтворення політогенетичних процесів деяких різновидів артефактів (зокрема, ремісницьких виробів та імпорту) як таких, сама наявність котрих не є первинною ознакою ранньокласової держави [див., наприклад, 25, С. 67, 69 та ін.]. Численні ж теорії археологічних ознак ранніх класових суспільств частіше всього ґрунтуються не на археологічних джерелах, а на їх інтерпретації [21, С. 184; 21, С. 65-73]. Так, наприклад, теза про зростання продуктивності сільськогосподарської праці є не археологічним критерієм, а висновком дослідника, який завжди є певною мірою суб'єктивним. Джерелами ж для такого висновку в даному випадку мають виступати давні поля, зрошувальні системи, різновиди культурних рослин та свійських тварин, знаряддя праці, які застосовувалися у сільськогосподарському виробництві тощо.

Первинні археологічні джерела (давні археологічні розвідки та розкопки поселень і поховань різних типів) дають безпосередню інформацію лише стосовно матеріальної підсистеми культури окремого колективу. Вже на підставі

цих даних археологи можуть успішно, і, як свідчить практика, досить точно, відтворювати особливості соціонормативної культури громади, що вивчається, основні напрямки та характер її зовнішніх зв'язків, а подекуди - і специфіку окремих галузей духовної культури членів колективу. Проте ця інформація виступає вже не як археологічне джерело, а як результат його історико-археологічної інтерпретації.

При послідовному аналізі з таких позицій згаданих вище концепцій шляхів формування ранніх держав, виявляється, що їх переважна більшість (зокрема ті, які базуються на критерії суб'єкту політогенетичного процесу) потенційно не можуть бути перевіреними археологічними джерелами, ні навіть варіантами їх інтерпретації. За даними археології можна з певною долею вірогідності встановити факт, що той чи інший процес або явище мали місце у далекому минулому, але визначити, хто саме був його створювачем або носієм, виявляється практично неможливим.

У таких випадках дослідники як правило звертаються до даних етнології, зокрема до результатів спостереження за сучасними сімпольїтейними народами, які підходять до межі "первісність - класове суспільство" [18]. Дійсно, потестарно-політична етнологія відкриває фактично унікальну можливість ознайомитися із суб'єктивними, а подекуди і психологічними аспектами процесів формування держави. Проте слід пам'ятати, що суспільства, за якими ми сьогодні можемо спостерігати, пройшли, на відміну від апополітейних громад, тривалий шлях культурного розвитку, дуже часто в тісному контакті з класовими державами, і, отже, не можуть вважатися первинними ранньокласовими державними утвореннями. Крім того, сьогодні вони розвиваються у принципово відмінному природно-географічному, етнічному та соціальному середовищі. Усе це не може не відбитися у соціонормативній та духовній підсистемах культури, що певною мірою знижує цінність даних етнології як джерела відтворення шляхів формування ранніх держав.

Складна ситуація також і з письмовими даними. Традиційно факт формування систематичної писемності пов'язується з функціонуванням вже сформованих держав. Типові для попередніх етапів первісної історії піктографічні та інші різновиди знакових засобів передачі інформації вкрай нечисленні та ще потребують як теоретичної, так і емпіричної розробки підходів до їх прочитання та інтерпретації.

Отже, первісна історія при відтворенні шляхів формування ранніх держав стикається з певними об'єктивними труднощами, які у багатьох аспектах обумовлені фрагментарністю джерельної бази та розбіжностями в оцінках одних й тих самих видів первісноісторичних джерел. В результаті підтверджується постулат про необхідність об'єднання зусиль представників широкого кола гуманітарних та суспільних наук. В ході такої співпраці, як уявляється, слід намагатися запобігти простій компіляції даних, що стосуються принципово відмінних за своїм змістом і характером процесів в зовсім різних культурних, соціальних та економічних системах. Основні засади необхідного для встановлення основних шляхів політогенезу творчого інтендисциплінарного синтезу самі по собі виступають складною багатогранною проблемою, що має стати об'єктом окремого аналізу.

Література:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. *История первобытного общества*. - М.: Высшая школа, 1990. - 350 с.
2. Арутюнов С.А. *Народы и культуры. Развитие и взаимодействие*. - М.: Наука, 1989. - 243 с.
3. Берзин Э.О. *Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока*. - М.: Наука. - 1966. - С. 59-75.
4. Блаватская Т.В. *Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура*. - М.: Наука, 1976. - 172 с.
5. Бромлей Ю.В. *Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография*. - 1972. - № 5. - С. 61-81.

6. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. - М.: Наука. - 1982. - С. 60-99.

7. Васильев Л.С. Проблема генезиса китайского государства: формирование основ социальной структуры и политической администрации. - М.: Наука, 1983. - 326 с.

8. Воробьев М.В. Япония в III - VII в.в. - М.: Наука, 1980. - 344 с.

9. Годелье М. Понятие азиатский способ производства и марксистская схема развития общества // Народы Азии и Африки. - 1965. - № 1. - С. 102-104.

10. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 495 с.

11. Дьяконов И.М. Сирия, Финикия и Палестина в III - II тыс. до н.э. // История древнего мира. - М.: Наука. - 1982. - Т. 1. - С. 215-235.

12. Златкин И.Я. Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая действительность // Современная историография стран зарубежного Востока. - М.: Наука. - 1971. - С. 112-126.

13. Илюшечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая: опыт системно-структурного анализа. - М.: Наука, 1986. - 395 с.

14. История первобытного общества. Эпоха классовообразования. - М.: Наука, 1988. - 462 с.

15. Крадин М.М. Проблемы формационной характеристики кочевых суспільств // Археологія. - 1992. - № 2. - С. 3-12.

16. Куббель Л.Е. Потестарная и политическая этнография // Исследования по общей этнографии. - М.: Наука. - 1979. - С. 241-277.

17. Куббель Л.Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. - М.: Наука. - 1982. - С. 124-147.

18. Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. - М.: Наука, 1988. - 272 с.

19. Кузьмина Е.Е. Экология степеней Евразии и проблема происхождения номадизма // Вестник Древней Истории. - 1996. - № 2. - С. 73-84.

20. Массон В.М. Поселение Джейтун. Проблема становления производящей экономики // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1971. - № 180. - 107 с.

21. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л.: Наука, 1976. - 191 с.

22. Меликишвили Г.А. Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // Вестник Древней Истории. - 1985. - № 4. - С. 3-34.

23. Оппенгейм Л. Древняя Месопотамия. - М.: Наука, 1980. - 407 с.

24. Павленко Ю.В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. - К.: Наукова думка. - 1987. - С. 72-85.

25. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. - К.: Наукова думка, 1989. - 285 с.

26. Павленко Ю.В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія. - 1990. - № 2. - С. 3-14.

27. Струве В.В. Некоторые аспекты социального развития древнего Востока // Вопросы истории. - 1965. - С. 100-108.

28. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-экономической истории. - К.: Наукова думка, 1987. - 248 с.

29. Тюменев А.И. Передний Восток и античность // Вопросы истории. - 1957. - № 6. - С. 50-70.

30. Фрезер Дж.Д. Золотая ветвь. - М.: Политиздат, 1986. - 702 с.

31. Хвостова К.В. Социологические модели: "западные" и "восточные" типы общественных отношений // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. - М.: Наука. - 1966. - С. 202-211.

32. Чайлд Г. Прогресс и археология. - М.: Госиноиздат, 1949. - 192 с.

33. Boserup E. The conditions of agricultural growth. - Chicago: Aldine, 1965. - 225 p.

34. Carneiro R.L. A theory of the origin of the state // Science. - 1970. - N 169 (3947). - P. 733-738.

35. Flannery K.V., Coe M.D. Social and economic systems in formative Mesoamerica // New Perspectives in Archaeology. - Chicago: Aldine. - 1968. - P. 267-286.

36. Fried M.H. *On the concepts of "Tribe" and "Tribal society" // Essays on the Problems of Tribe.* - Washington, 1966. - P. 3-18.

37. Sanders W.T., Price B.J. *Mesoamerica: the evolution of a civilization.* - N.Y.: Random House, 1968. - 117 p.

38. Service E.R. *Origins of the state and civilization.* - N.Y.: Norton, 1975. - 311 p.

Ways of state formation is one of the important modern theoretical and methodological interdisciplinary problems, which is far from its solution. In modern prehistory there are at least four main approaches to reconstruction of this process based on: a) ways of government bodies origin (military, aristocratic etc); b) socio-economic type of new state structures (eastern or ancient slave-owning, feudal); c) variants of social and property inequality formation ("capture of power" or "capture of treasure"); d) ways of new social mode of life legitimation

(leification of ruling person or system as a whole). There are also numerous concepts of state origin concentrated as a rule on external factors of this process, such as menace of war, cultural and economic influence of more developed societies etc. Nevertheless no one of mentioned theories could be verified by means of only prehistory. So, primary archeological evidences (result of reconnaissances and excavations of sites and burials) concern directly only material sphere of culture. Utilisation of ethnological evidences and written historical sources also entails some serious methodological difficulties. That's why the most acceptable way of solution the problem under study could be concentration of empiric and theoretical base of wide range of social and humanitarian sciences, such as sociology, science of law, political and economical sciences, philology, philosophy and others.